

UOT 81

ŞUŞA TOPONİMİNİN ETİMOLOGİYASI

E.E. Hüseynova

(AMEA-nın akademiki N.Q. Cəfərov tərəfindən təqdim edilmişdir)

Şuşa şəhəri Qarabağın incisi, mədəni, ictimai həyatının təəcəssümü tarixi Azərbaycan torpağıdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qarabağ xanlığının mərkəzi olan Şuşanın tarixi min il öncələrə dayanır. “Zaqafqaziyanın konservatoriyası”, “Azərbaycanın musiqi beşiyi” adlandırılan Şuşa şəhərinin və onun məhəllələrinin adlarının təhlili bu diyarın əsl sahiblərinin türklər olduğunu bir daha göz önünə sərir. Şuşa toponiminin etimologiyası haqqında irəli sürülən görüşlər, onun məhəllələrinin salınmasında iştirak edən tayfaların adları və mənsubiyyəti bu diyarın türk yurdu olmasına qəti əminlik yaradır.

Açar sözlər: Qarabağ toponimi, Şuşa şəhərinin tarixi, Şuşa toponimi, Şuşanın məhəllələri, Aşağı və Yuxarı məhəllələr

*Bir əcəb gülşəndir torpağın, daşın,
Dumanlı dağlardır həyat yoldaşın.
Bir ağrı gördümü ömründə başın,
Ey fitrən xəlq olmuş təbabət, Şuşa!*

İlk Azərbaycan xalq şairi mükafatına layiq görülmüş, sevilən şairimiz Səməd Vurğun “Şuşa” şeirində bu diyarın gözəlliklərini təsvir etmiş, daşının, torpağının müalicəvi olduğunu vurğulamışdır [1, s. 26]. Göründüyü kimi Şuşa şəhəri hər daim öz əsrarəngiz təbiəti, səfalı və müalicəvi havası ilə xəstəliklərə dəva, qəlblərə sevinc bəxş edən füsunkar məkandır. Şuşa şəhəri bilindi ki, Azərbaycanın mədəniyyət beşiyidir. Belə ki, Azərbaycan mədəniyyətinin, incəsənətinin tarixində silinməz izlər qoyan dünya şöhrətli Fikrət Əmirov, Üzeyir Hacıbəyli, Bülbül, Xan Şuşinski, Seyid Şuşinski, Sadıqcan, Cabbar Qaryağdıoğlu, Rəşid Behbudov, Qurban Pirimov, Süleyman Ələsgərov kimi tanınmış bəstəkarlar, müğənnilər, musiqiçilər əslən Şuşalı olmaqla bu torpağın yetirmələridir [2]. Məhz adları çəkilən sənətkarlar Şuşanı “Şərqi konservatoriyası” olaraq dünyaya tanıtdırmışlar. Həmçinin Azərbaycanın ilk peşəkar pedaqoqu “Vətən dili” dərslisinin həmmüəllifi Səfərəli bəy Vəlibəyov, Firudin bəy Köçərli, Süleyman Sani Axundov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Xurşidbanu Natəvan, Qasım bəy Zakir, Toğrul Nərimanbə-

yov, Cəlal Qaryağdı, Əhməd bəy Ağaoğlu və s. kimi ölkəmizin mədəni həyatında önəmli rol oynamış şəxslər Şuşa torpağının yetirmələridir. Azərbaycanın hər bölgəsi özünün elm, incəsənət, mədəniyyət və s. sferalarda görkəmli nümayəndələrinə sahib olmaqla birlikdə, heç şübhəsiz Şuşa şəhəri ölkəmizin mədəni həyatına yön verən, ziyalılarımızın sayına görə başı çəkən, hətta öncüllərdən biri və birincisidir.

8 may 1992-ci ildə işğal edilmiş Şuşa şəhəri 8 noyabr 2020-ci ildə Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi və qətiyyətli, igid ordumuzun şücaəti ilə düşmən tapdağından azad olunmuş və uzun sürən həsrətdən sonra öz əsl sahiblərinə qovuşmuşdur [3]. İşğaldan əvvəl burada Dövlət Dram Teatrı, Şuşa televiziya, Dövlət Qarabağ tarixi, Şuşa şəhərinin tarixi muzeyləri, Üzeyir Hacıbəyov, Bülbül, Mir Möhsün Nəvvabın xatirə muzeyləri, Azərbaycan Xalçası Dövlət Muzeyinin filialı, Dövlət Rəsm Qalereyası, 4 texnikum, 2 institut filialı, texniki peşə məktəbi, Uşaq sağlamlıq məktəbi, 25 orta məktəb, orta və orta ixtisas musiqi məktəbləri, 7 uşaq bağçası, 8 mədəniyyət evi, 17 klub, 31 kitabxana, 40 tibb müəssisəsi, 2 sanatoriya, Uşaq sanatoriyası, 70 yerlik tibb bazası, mehmanxana, 5 mədəniyyət və istirahət parkı, 4 kinoteatr, ictimai iaşə obyektlərinin fəaliyyət göstərməsi Şuşanın özündə necə böyük mədəniyyət potensialına sahib olduğunu göstəricisi idi.

Bununla belə hər il may aylarında Cıdır düzündə keçirilən “Xarıbülbul” musiqi festivalı da bu şəhərin mədəniyyət, incəsənət potensialından xəbər verir [4]. Lakin əfsuslar olsun ki, düşmən tapdığı altında qalan illərdə Şuşada bir çox mədəniyyət abidəsi məhv edilmiş, tanınmaz hala salınmışdır. Lakin Şuşa azadlığına qovuşduqdan sonra aparılan yenidən quruculuq tədbirləri şəhərinin sürətli dirçəlişi, onun əvvəlki əzəmətli günlərinə yenidən qayıdacağına qəti əminlik doğurur. Belə ki, bu məqsədlə ölkə prezidenti tərəfindən 7 may 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndi rəhbər tutularaq imzalanmış sərəncamla Şuşa şəhərinin tarixi görkəminin bərpası, əvvəlki şöhrətinin özünə qaytarılması, dolğun mədəni həyatına qovuşması, eləcə də Azərbaycanın çoxəsrlik zəngin mədəniyyətinin, memarlıq və şəhərsalma sənətinin parlaq incisi kimi beynəlxalq aləmdə təbliği məqsədi ilə Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilmişdir [5]. Həmçinin ölkə başçısının Şuşa şəhərinin əsasının qoyulmasının 270 illiyi ilə bağlı olaraq 2022-ci il ölkəmizdə “Şuşa ili” elan edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır [6]. Ölkə başçısı İlham Əliyevin Şuşanın dirçəlməsi və əvvəlki əzəmətinə qayıtması məqsədilə atdığı addımlar: Şuşa şəhərinin baş planı qısa müddətdə hazırlanması, Molla Pənah Vaqifin büstünün və muzey-məqbərə kompleksinin ilkin görkəminə qaytarılması, Bülbülün ev muzeyinin, Üzeyir Hacıbəylinin heykəlinin açılışları, Cıdır düzündə “Xarıbülbul” musiqi festivalı, Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi önündə “Vaqif poeziya günləri”nin təşkili ənənəsinin bərpası işğal nəticəsində məhv edilib yararsız hala salınmış bir çox tarixi, dini memarlıq abidələrinin qısa müddətdə bərpası və s. kimi sürətli şəkildə görülən bərpa və quruculuq işləri Şuşanın əvvəlki əzəmətinə yenidən qayıdacağına qəti əminlik yaradır.

Qarabağın incisi Şuşa şəhərinin tarixi olduqca qədimdir. Belə ki, əsası Pənahəli xan tərəfindən qoyulan şəhərdə ayrı-ayrı dövrlərdə aparılan arxoloji tədqiqatlar şəhərin tarixinin bir neçə min illərlə ölçüldüyünü göstərir. Belə ki, 1971-ci ildə Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının M. Hüseynovun rəh-

bərliyi ilə əməkdaşları tərəfindən keçirilmiş Mil-Qarabağ ekspedisiyası nəticəsində Şuşa mağarasından Paleolit (qədim daş) dövrünə aid 2 ədəd kobud çapacaq, b.e.ə. V- IV minilliklərə aid torpaq, gil qarışığından qab məmulatları, eneolit, tunc və dəmir dövrlərinə aid saxsı qab qırıntıları, mezolit dövrünə aid mikrolit bıçaqlar aşkar edilmişdir. Həmçinin ekspedisiya nəticəsində Şuşa mağarasından çaxmaq daşından bıçaqvari lövhələr, kəsicilər aşkar edilmişdir ki, bu tapıntılar yuxarı paleolit dövrünə aid olmaqla ilkin yaşayış məskənlərinin mövcudluğundan xəbər verir [7, s. 32].

Qarabağ adının etimologiyasına dair müəlliflərin bir sıra görüşləri vardır. Belə ki, *Qarabağ* adının *qara* və *bağ* sözlərindən təşəkkül tapdığı başlıca görüşlərdən biridir [8, s. 17]. *Qara* sözünün ilkin yazılı mənbələrdə, Orxon-Yenisey abidələrində, Əbu Həyyanın XIV əsrə aid “Kitabul idrak” əsərində, “Kitabi Dədə Qorqud” və s. qədim, orta əsr qaynaqlarında *qara* / *kara* formalarında işləməklə dilimizdə yer alan *rəng mənası* ilə bərabər *torpaq*, *qüvvətli*, *möhkəm*, *şimal* mənalarını da bildirir [9]. Günümüz türk dillərinə nəzər yetirdikdə Azərbaycan dili ilə bərabər kumın, tatar, başqırd, noqay, qaralpaq dillərində heç bir orfoqrafik və orfoepik fərqlilik göstərmədən *qara*, türkmən dilində *q~g* samit əvəzlənməsi ilə *gara*, qaqauz dilində *q~k* samit əvəzlənməsi ilə *kara*, Türkiyə türkcəsinin dialektlərində *kara* formasında yer alsada, ədəbi dildə fars mənşəli *siyah* sözü işlənir. Həmçinin türk dilli xalqların ədəbiyyatlarında *qara* sözü rəng məfhumunu bildirməklə yanaşı *böyüklük*, *əzəmət* (Səlcuq hökmdarı *Qara Arslan* əcnəbi mənbələrdə *qüvvətli şir* formasında tərcümə olunub), *şimali* (*Qaraxan* A.F.Qabənin qənaətinə Xanlar xanı Qaraxanın adının bir mənası da *şimalda hökm sürən xan* deməkdir) *çoxluq*, *sıxlıq* mənalarını bildirir. Ümum qəbul olunmuş görüşə əsasən *Qarabağ* toponimi *qara* – *qalın* / *sıx* və *bağ* sözlərinin birləşməsi ilə *böyük bağ*, *qalın bağ* məfhumu bildirən anlayış meydana gəlmişdir. *Bağ* sözü isə qədim türkdilli qaynaqlarda *bağlamaq* feilinin prototipi olan **ba* feilinə *ık⁴/ig⁴* şəkilçilərin birləşməsi, zamanla *bağ* formasına dönüşməsi ilə müasir *bağ* sözü təşəkkül tapmışdır. Belə ki, *bağ* məfhumu

ətrafı bağlanan, hasarlanan sahəni bildirir. *Qarabağ* toponimi *qara* (*sıx, qalın, böyük* mənalarında) və *bağ* sözlərindən əmələ gəldiyini qəbul edən dilçilərə görə Qarabağ ətrafı sıldırım qayalarla əhatəyə alınmış yer mənasını da bildirir.

Lakin N. Məmmədov “Azərbaycan yer adları” kitabında *Qarabağ* toponimini ənənəvi *böyük bağ* mənasında təhlili ilə razılaşmayaraq, bu coğrafi adın tayfa adından əmələ gəlməsi qənaətinədir. Müəllif fikrini onunla əsaslandırır ki, əgər *Qarabağ böyük bağ* mənasını verirsə, onun analoqu olaraq *kiçik bağ* mənasını verən *Ağbağ* yaşayış məskəni də olmalıdır, belə olmadığı təqdirdə bu sözün tayfa adı olması qənaətinədir [10, s.55]. Belə ki, Qarabağ ərazisində qədim kəngər-peçeneqlərin tərkibində qarabağ adlı tayfa olmuşdur. Peçeneq tayfaları eramızın əvvəllərindən Azərbaycanda yaşamışlar. Bu hipotezin tərəfdarları *Qarabağ* toponiminin etimologiyasını mövcud tayfa ilə əlaqələndirirlər [11, s. 56].

Qarabağ toponimini təhlil edən bir digər qrup dilçilərin qənaətinə görə bu oykonim *qara* (*böyük* mənasında) və *bak* (qədim türk dillərində *el / tayfa / soy* mənalarında) sözlərindən təşəkkül tapmaqla, *böyük tayfa / böyük soy / böyük el* mənalarını bildirir [11, s. 341].

Göründüyü kimi Qarabağ toponiminə hansı aspektdən yanaşılırsa yanaşılırsın o, türk mənşəlidir. Bu yaşayış məskəninin etimologiyası, aparılan arxeoloji qazıntılarda aşkar edilmiş tapıntılar bu diyarın türk yurdu olduğunu təsdiqləyir.

Qarabağın incisi heç şübhəsiz “Kiçik Paris”, “Azərbaycanın musiqi beşiyi”, “Zaqafqaziyanın konservatoriyası” adlandırılan Şuşa şəhəridir. Şuşa toponimi haqqında bir çox mülahizələr mövcuddur. Belə ki, Şuşa toponiminin mənşəyi haqqında ən geniş yayılmış mülahizə *şiş* sözündən törəmiş olmasıdır. *Şiş* sözü *dik, iti uclu zirvə* deməkdir. Daha sonra bu söz *Şuşa* formasını almışdır. Bu mülahizənin tərəfdarları Şuşa şəhərinin bu cür adlandırılmasının onun coğrafi xüsusiyyətləri ilə əlaqələndirir. Belə ki, Şuşa şəhəri coğrafi baxımdan Kiçik Qafqaz dağlarının ətəklərində dəniz səviyyəsindən ortalama 1420 metr yüksəklikdə yerləşir. Ərazisi dağlıq olmaqla ən böyük zirvəsi 2725 metrlik

Böyük Kirs dağıdır, həmçinin Keçəldağ aşırımı da buradadır. Şəhərin kənarında, Daşaltı dərəsinin yaxınlığında yerləşən Cıdır düzü Şuşanın başlıca atributlarından biridir. Şuşada yerləşən təbii mədəniyyət abidəsi “Xan mağarası” 1992-ci ildə işğal zamanı dağıdılmışdır.

Şuşa toponimi haqqında bir digər irəli sürülən mülahizəyə əsasən bu oykonim *sak* türkləri ilə bağlıdır. Belə ki, bu mülahizənin tərəfdarları Şuşa sözünün iki komponentdən: *şu* və *sa* təşəkkül tapdığını qeyd edirlər. Zamanla *şu* sözündəki *ş* samiti *s* məxrəcə keçmiş və indi işlənən forma meydana gəlmişdir. Bu söz *sak* türklərində *ən təmiz* anlamında yer alır.

Digər bir versiyaya görə Şuşa yaşayış məskəni qədim *sak* dilində mövcud olan *şu* təyindən əmələ gəlmişdir. Belə ki, *sak* tayfaları qədim türk mənşəli tayfalardan olmaqla e.ə. I minillikdə Orta Asiya, Qazaxıstan çöllərində yaşamış və bu xalqların təşəkkülündə mühüm yer oynamışlar. Azərbaycan toponimlərinə nəzər saldıqda *Sakasen* (Kür çayının sağ sahili) tarixi əyalətini, həmçinin müasir oykonimlərdən *Astara* rayonu ərazisində yerləşən *Sakaşon* və *Sakşon* toponimləri *sak* tayfaları ilə bağlıdır. Həmçinin *sak* tayfalarının yayıldığı areala nəzər yetirdikdə onların maddi mədəniyyət abidələrinin hal-hazırda Sırdərya, Talas, İli və Şu çaylarının sahillərində rast gəlmək olar. Burada bəhs olunan Şu çayı Qazaxıstan ərazisində yerləşməklə toponim adını *sak* tayfalarından götürmüşdür [12]. Şuşa sözünün saklara məxsus *şu* ilə *sa* hissəciklərinin birləşməsindən əmələ gəlməsinin tərəfdarları saklara məxsus toponimlərin dünyanın müxtəlif yerlərində bənzər və fərqli şəkillərdə işlənməsini sübut olaraq göstərirlər. Bu fərziyyə də özündə doğruluq ehtiva edir, çünki saklarla bağlı olan tarixi, müasir xüsusi adlara yayıldıqları ərazilərdə rast gəlmək mümkündür. *Şu* Qazaxıstanda günümüzdə hidronim olaraq yer almaqdadır, həmçinin tarixdə *Şu* qalası, bununla yanaşı Mahmud Kaşğarlının əsərlərində Makedoniyalı İsgəndərlə mübarizə aparan *Şun* adlı igid sərkərdədən də bəhs olunmuşdur. Belə ki, igidliyi ilə seçilən türk sərkərdəsi *Şun* öz adı ilə səsləşən *Şu* qalasını tikdirmişdir.

Şuşa toponiminin etimologiyasını haqqında bir digər mülahizəyə görə bu ad türk mənşəli

dondar tayfaları ilə əlaqədardır. Belə ki, Roma tarixçisi Publius Cornelius Tacitus (Tasit Korneli) Qafqaz ərazisində *Sosu* şəhərinin olduğunu bildirir və bu şəhərin türk mənşəli dondar tayfasına məxsusluğunu vurğulayır. Qeyd etmək lazımdır ki, latın dilində *ş* hərfi mövcud olmadığından müəllif şəhərin adını *Sosu* şəklində vermişdir.

Şuşa toponiminin etimologiyası haqqında bir digər mülahizənin tərəfdarları: Ş.Bidlis “Şərəfnamə”, Ə.Dexuda, R.Əli, E.Vasilyev, İ.Rakşan tədqiqatlarında müsəlman şərqində alınmaz qalalara “*Şuşa qalaları*” deyildiyini qeyd edirlər. Avropa, Asiya, Sibirdə türk və müsəlmanların yaşadığı ərazilərdə “*Şuşa*”, “*Şiştər*”, “*Şuş*” adı daşıyan qala və şəhər adlarına rast gəlinir [7, s. 5]. XX əsrdə yaşamış rus alimi E. Vasilyev orta əsrlərdə müsəlman şərqə ölkələrində alınmaz qalalara “*Şuşa qalaları*” deyildiyini qeyd edir. Belə ehtimal olunur ki, o dövrdə alınmaz qalalar *şiş* qayalar üzərində tikilir, bu da onu əlçatmaz edirdi. Öz növbəsində *şiş* sözü türk dillərdən fars dilinə daxil olarkən dəyişib *şuş* formasını almışdır.

Şuşa toponiminin etimologiyası haqqında folklor, xalq əfsanəsinə nəzər yetirdikdə isə şəhərin bu cür adlandırılmasının səbəbi kimi bu yerlərin havasının *büllur*, *şüşə* kimi saf olmasından qaynaqlanması göstərilmiş, *şüşə kimi havası olan şəhər* mənasında zamanla *şüşə* sözü *Şuşa* formasını almışdır [8, s. 225].

Şuşa adının etimologiyasına dair müxtəlif mülahizələri qeyd etdikdən sonra bu şəhərin və onun məhəllələrinin salınması və onların adlandırılması tarixinə nəzər yetirək. *Şuşa* şəhəri öncə qeyd etdiyimiz kimi Qarabağ xanı Pənahəli xan tərəfindən əsası qoyulmuşdur. Belə ki, 1748-ci ildə Pənahəli bəy Qarabağa gedərək Qarabağ xanlığının əsasını qoyur və özünü Qarabağ xanı elan edir. Bu zaman xanlığın əhalisini Cavanşir, İyirmi dörd, Otuz iki, Kəbirli, Baharlı, Ziyadoğlular tayfaları təşkil edirdi. Pənahəli xan Qarabağ xanlığını hücumlardan qorumaq məqsədi ilə 1748-ci ildə Kəbirli mahalında Bayat qalasını tikdirir. Lakin hücumlardan qorumaq üçün daha etibarlı qala tikdirmək qərarına gələrək Tərnəgül olaraq da adlandırılan Şahbulaq qalasını tikdirir. Xanlığın mərkəzini daha

etibarlı yerə köçürmək qərarına gələrək yeni yer axtarışına başlayır və 1752-ci ildə Şuşa qalasını tikdirir. XIX əsrə aid Mirzə Rəhim Fənanın “Tarixi Cədid Qarabağ” əsərində Şuşa şəhərinin tikiliş prosesi ardıcıl sürətdə təsvir edilmişdir. Həmçinin Mirzə Camal Cavanşir Qarabağı, Mirzə Yusif Qarabağı, Həsən İxfə Əlizadə kimi müəlliflərə istinadən Şuşa şəhərinin əsasının Pənahəli xan tərəfindən qoyulduğunu qeyd edə bilərik. Belə ki, şəhər əvvəllər Pənahabad, Qala, Şəhri-Şişə, Şişə və s. son olaraq Şuşa adlandırılmışdır. Şəhərin inşa edilməsinə Pənahəli xan Ərdəbil, Təbriz və başqa şəhərlərdən o dönmənin tanınmış M.M.Nəvvab, Məmmədyar, Usta Qəmbər, Məşədi Əliqulu, Qarabağlı Kəblə Əkbər, Məşədi Xaspolad, Kərbəlayi Səfixan, Kərbəlayi Qarabağı kimi sənətkarları gətirmişdir. Üç tərəfi sıldırım qayalarla əhatə olunan Şuşanın Daşaltı və Xəlfəli qayalarının əmələ gətirdiyi dərin uçurum qala tikilməsi üçün münasib hesab edildi. İlk olaraq İrəvan (və ya Xəlfəli qapısı) və Gəncə qapıları, daha sonra Ağoğlan qapısı (Muxtar qapısı və ya Şuşakənd qapısı) alınmaz qala şəhər Şuşanı ətraf ələmdən qorumağa xidmət edirdi. Pənahəli xan Qarabağın Seyidli, Köçərli, Saatlı, Mərdinli, Qurdar və başqa kəndlərinin əhalisini Şuşa qalasına gətirir. Bununla yanaşı Gürcüstandan və qonşu xanlıqlardan Kəngərli, Puşan, Qacarlı, Dəmirçi, Həsənli, Qızıl Hacı, Boy Əhmədli, Cinli, Səfi-Kürd və digər tayfalar Şuşaya köçüb gəlmiş və Şuşa şəhəri tezliklə Qarabağ xanlığının ictimai, siyasi, iqtisadi və mədəni həyatında önəmli rol oynamağa başlamışdır [7, s. 48]. Şuşaya axın edən insanlar arasında sənətkarlar şəhərin şərqində Pənahəli xanın zamanında özlərinə məhəllələr saldırlar. Saatlı (digər adıyla Dulusçular), Papaqçılar (digər adıyla Seyidli) və s. məhəllələr buna misaldır. Şuşa şəhərinin inkişafını tədqiqatçılarımız 3 mərhələyə ayırır [7, s. 49]:

1) Pənahəli xan tərəfindən Şuşa qalasının əsasını qoyulması, müdafiə divarları, qəsrlər və Aşağı məhəllənin salınması 1751-1759-cu illəri əhatə etməklə I dövrü təşkil edir (Şuşanın ilk böyük məhəlləsi olan Təbrizli məhəlləsi sonralar Aşağı məhəllə adlandırılmışdır ki, əhalisinin əksəriyyəti Təbriz və Ərdəbildən Bayat qalasına köçürülən sənətkarlardan ibarət idi

[13]. Aşağı məhəllə Çuxur, Qurdlar, Culfalar, Mərdinli, Çöl qala, Seyidli, Quyular (Quyuluq və ya Toylu) adlanan kiçik məhəllələr yerləşirdi;

2) Pənahəli xanın oğlu İbrahimxəlil xan tərəfindən Şuşanın şərq hissəsində Aşağı məhəllədən fərqli olaraq nisbətən dağlıq və sıx meşəli ərazidə 8 məhəllədən (bunlar Xanlıq, Saatlı, Köçərli, Xoca Mərcanlı, Dəmirçi, Hamam qabağı, Təzə, Mamayı məhəllələri) ibarət ikinci böyük Yuxarı məhəllənin təşkil olunması 1759-1805-ci illəri əhatə etməklə II dövrü təşkil edir;

3) Şuşanın formalaşmasının III mərhələsi isə 1805/1806-cı illərdən sonrakı zaman kəsiyini əhatə edir. Şuşanın bir şəhər kimi formalaşması bu mərhələdə başa çatmışdır. 1805-ci ildə Qazançalı adlanan məhəllə salınmışdır.

Şuşa şəhərində ümumilikdə 9 aşağı və 8 yuxarı məhəllələr daxil olmaqla cəmi 17 məhəllə mövcud olmuşdur. Bunlardan: Qurdlar, Seyidli, Quyuluq, Çuxur, Dördlər qurdu, Hacı Yusifli, Dörd çinar, Çöl qala, Cuhudlar (və ya Culfalar) – Aşağı məhəlləni;

Mərdinli (və ya Mərdinli), Saatlı, Köçərli, Mamayı, Xoca Mərcanlı, Dəmirçilər, Hamam qabağı, Təzə məhəllələri – Yuxarı məhəlləni əmələ gətirən məhəllələrdir [11, s. 162].

Bu məhəllələrin adlandırılması müxtəlif səbəblər, tayfa mənsubiyyəti (Qurdlar və Seyidli məhəllələri), relyef xüsusiyyəti (Çuxur məhəlləsi), şəhərin hansı ərazisində yerləşməsindən asılı olaraq (Çöl qala məhəlləsi – qala divarlarına ən yaxın yerləşən məhəllə olduğundan belə adlandırılmışdır;

Hamam qabağı məhəlləsi – burada bəhsi keçən hamam Şuşada ilk tikilən hamamlardan biri olan Əbdül Səməd bəyə məxsus hamam olmuşdur), hansı peşə sahiblərinin, sənətkarlarının çoxluq təşkil etməsi baxımından (Dəmirçilər məhəlləsi – nəsillicə dəmirçi peşəsinə məxsus, eyni adlı türk tayfasının nümayəndələrindən ibarət sənətkarların cəmi olduğu məhəllə idi), hər hansı spesifik xüsusiyyətinə görə (Quyuluq məhəlləsi – su quyularının bolluğu ilə seçilən məhəllə olduğundan bənzər şəkildə adlandırılmışdır), hər hansı tayfaya mənsubiyyətinə görə (Saatlı məhəlləsi – İyirmi dörd mahalının Saatlı kəndindən gələn əhalinin adı ilə adlandırılmışdır. Bu nəsiləndən olan 17 ailə Molla Pənah Vəqif də

aralarında olmaqla bu məhəllədə yerləşmiş və məhəllə onların adı ilə adlandırılmışdır. Öz növbəsində M.P.Vəqif bu məhəllədə məktəbin əsasını qoyub, özü də orada dərs demişdir.) və s. adlandırılmışdır [14, s. 96]. Yuxarı məhəllələrə daxil olan Köçəri məhəlləsi öz adını Cavanşir mahalının Köçərli kəndindən gələnlərdən almışdır. Bu soyun görkəmli nümayəndəsi Azərbaycan ədəbiyyat tarixçiliyi elminin banisi Firudin bəy Köçərli bu məhəllədə doğulmuşdur. Şəhərin mərkəzi hissəsində yerləşən yuxarı məhəllələrdən biri də Mamayı məhəlləsidir. Toponim Mamay bəyin adı ilə bağlıdır. Şəhərin mərkəzində yerləşən yuxarı məhəllələrdən biri də Xoca Mərcanlı və ya Xoca Mircanlı məhəlləsidir. Burada Xoca Mərcanlı piri, eyni adlı məscid və bulaq yerləşirdi. Həmçinin 46 otaq və 2 böyük qonaq otağından ibarət 3 mərtəbəli Hacı Qulu İmarəti də bu məhəllədə yerləşirdi. Mərdinli və ya Mərdinli məhəlləsi yuxarı məhəllələr siyahısına daxil olmaqla şəhərin mərkəzi hissəsində yer alırdı. Məhəllə Cavanşir- Dizhaq mahalının Mərdinli, Zərgər, Qaraxanbəyli, Dədəli, Yağləvənd, Hacı obalarının əhalisindən təşkil olunmuşdu. Xurşidbanu Natəvan tərəfindən tikilmiş və memarlığı cəhətdən Şuşanın digər hamamlarından fərqlənən Şirin su hamamı bu məhəllədə yerləşirdi. Təzə məhəllə yuxarı məhəllələr sinfinə daxil edilməklə şəhərin salınmış sonuncu məhəlləsi olduğundan bənzər şəkildə adlandırılmışdır. Burada yerləşən Təzə məhəllə məscidi sovetlər dövründə digər dini abidələr kimi tikiliş əməlinə görə istifadə edilən bilməyib Pənahəli xan adına kitabxana olaraq fəaliyyət göstərmişdir. Culfalar və ya Cuhudlar məhəlləsi aşağı məhəllələrə daxil idi. Dördlər qurdu məhəlləsi aşağı məhəllələrə daxil olmaqla erməni işğalı nəticəsində məhəllənin 90%-i məhv edilmişdir. Hacı Yusifli məhəlləsi aşağı məhəllələrdən olmaqla adını divanbəyi Hacı Yusif ağa Hacı Rəhim ağa oğlu Muğanlıdan alıb. Qasım bəy Zakirin evi, Aşağı Gövhər ağa məscidi bu məhəllədə yer alır. Dörd çinar məhəlləsi aşağı məhəllələrdən olmaqla kiçik məhəllə olmuş zamanla tarixə qovuşaraq Təzə məhəlləyə birləşdirilmişdir [14, s. 116]. Onu qeyd etmək lazımdır ki, Şuşanın bu 17 məhəlləsinin hər birinin məscid, hamam və bulağı olmuşdur.

Nəticə

Göründüyü kimi istər Qarabağ, istərsə də Şuşa toponimləri türk mənşəli olmaqla bu diyarın əsl sahiblərinin etnik kimliyindən xəbər verir. Şuşanın məhəllələrinin adları və etnonimlərinin tarixi də buranın əsl sahiblərinin Azərbaycanlılar olduğunu gözlər önünə sərir. Şuşa və onun məhəllələrinin adlarının mənşəyi, şəhərin əsasını qoyanların etnik kimliyi və tarixi, şəhərin məhəllələrində yer alan məscid, imarət, yaşayış evlərinin memarlıq üslubu bu və digər faktların Şuşanın türk yurdu olduğunu sarsılmaz sübutdur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Vurğun, S. Y.* Səməd Vurğun: Seçilmiş əsərləri: [5 cildə] / S. Vurğun. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2005. – 264 s.
2. www.musigi-dunya.az/new/added.asp?action=print&txt=17

3. www.president.az/az/articles/view/45756
4. www.shusha-ih.gov.az/page/10.html
5. www.president.az/az/articles/view/51394
6. www.president.az/az/articles/view/55197
7. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: [2 cildə]. / R. Əliyeva, Q. Məşədiyev, E. İnanc [və b.]. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.1. – 2007. – 304 s.
8. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti: [2 cildə]. / R. Əliyeva, Q. Məşədiyev, E. İnanc [və b.]. – Bakı: Şərq-Qərb, – c.2. – 2007. – 304 s.
9. www.etimolojiturkce.com/kelime/kara
10. *Məmmədov, N.* Azərbaycanın yer adları / N. Məmmədov. – Bakı: Azər nəşr, – 1993. – 180 s.
11. *Qarabağlı, A.* Qarabağ, onun qədim tayfaları və toponimləri / A. Qarabağlı. – Bakı: Mütərcim, – 2008. – 480 s.
12. www.quizlet.com/
13. www.tarixinstitutu.az/page/99/shusha
14. *Каджар, Ч.* Старая Шуша / Ч. Каджар. – Баку: Шərq-Qərb, – 2007. – 344 с.

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnure.huseynova@mail.ru

ETYMOLOGY OF SHUSHA'S TOPONYMS

E.E. Huseynova

The city of Shusha is the pearl of Karabakh, the embodiment of cultural and social life, the historical land of Azerbaijan. As a result of archeological excavations, the history of Shusha, the center of the Karabakh khanate, dates back thousands of years. The analysis of the names of the Transcaucasian Conservatory, the city of Shusha, which is called the cradle of music in Azerbaijan, and its neighborhoods, once again shows that the real owners of this land are the Turks. The views on the etymology of the Shusha toponym, the names and affiliations of the tribes involved in the construction of its neighborhoods give a strong belief that this land is a Turkic country.

Keywords: Karabakh toponym, history of Shusha city, Shusha toponym, Shusha neighborhoods, Lower and Upper neighborhoods

ЭТИМОЛОГИЯ ТОПОНИМА ШУША

Э.Э. Гусейнова

Город Шуша – жемчужина Карабаха, воплощение культурной и общественной жизни, историческая земля Азербайджана. В результате археологических раскопок история Шуши, центра Карабахского ханства, насчитывает тысячи лет. Анализ названий города Шуши, именуемым колыбелью музыки в Азербайджане, Закавказской консерваторией, и его окрестностей – еще раз показывает, что настоящими хозяевами этой земли являются турки. Взгляды на этимологию топонима Шуша, названия и принадлежность племен, участвовавших в строительстве ее окрестностей, дают твердое убеждение, что она является тюркской землей.

Ключевые слова: топоним Карабаха, история города Шуши, топоним Шуша, кварталы Шуши, Нижние и Верхние кварталы.